

МРНТИ16.31.61

Ә. Жүнісбек

A. Baytursynulu atındaғы Til bilimi institutu, doctor. prof.

ORTAK TÜRK ALFABESİNİN UYGULANMASI KAZAK DİLİNDE GERÇEKLEŞTİRİLMİŞTİR

Özet. Öz: Makallede, 34 harften oluşan latin yazısı esaslı Ortak Türk Latin Alfabetesinin geliştirme ve gerçekleştirme problemlerinden bahsedilir. Ses bilgisi uzmanları tarafından Türk seslerinin tüm sırasının mafsalı anlatılmış, sınıflandırma tabloları yapılmıştır. Ortak Türk Alfabetesinin deneyimli uygulanması Kazak dilinde gerçekleştirilmiştir. Latin alfabetesini «bir ses – bir sembol (harf)» prensibine dayanarak yapmak sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Kazak dili, alfabe, ses, harf, metin.

Ә. Жүнісбек

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ОРТАҚ ТҮРКІ ӘЛІПБИИ МЕН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ФОНЕТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада ортақ латын әліпбиін дайындаудың амалы ұсынылады. Ортақ әліпби негізіне арнайы алынған 34 таңба алынған, олардың жасалымы талданып, кестелер құрастырылған. Ортақ әліпбидің алғашқы үлгісі қазақ тіліне арналып жасалған. «Бір таңба – бір дыбыс» ұстанымы басшылыққа алынған.

Тірек сөздер: Түрік тілдері, қазақ тілі, әліпби, дыбыс, әріп, мәтін.

A. Zhunisbek

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, professor,
Almaty, Kazakhstan

COMMON TURKIC ALPHABET AND PHONETICS OF TURKIC PEOPLES

Annotation. The article is devoted to the problem of development and implementation of the common Turkic alphabet based on Latin script which consists of 34 letters. The phonetic specialists have described the articulation of the whole composition of the Turkic sounds and compiled a classification table. Experimental application of the common Turkic alphabet with regard to the Kazakh language is carried out. The principle «one sound – one sign (letter)» when compiling the Latin script is proposed.

Keywords: alphabet, sound, letter, text, Turkic languages, the Kazakh language.

Türk halklarının günümüzde kullanmakta olduğu alfabeler; Latin, Kiril (Slav) ve Arap yazılarına dayanarak çok çeşitli yazı sistemlerini oluşturmaktadır. Bundan dolayı ses yapısının benzer ve akraba olmalarına rağmen Türk dillerinin alfabeleri ile yazım örnekleri birbirinden çok farklıdır. İşte bu yüzden Türk dillerinin yazı sistemlerini birleştirme, güncel konulardan biri olmaktadır.

Ortak Türk alfabesi Türk halklarını birleştirme işleminde kazançlı bir çözüm yoludur.

Sadece bilimsel (teori) gerekçelere dayanan bir alfabenin yardımıyla tüm Türk yurduna okunuşu/söylenişi anlaşılır ortak metin oluşturulabilir. Onun için belli bir dille uğraşan bilim adamları alfabe örneklerini tek bir şekilde ibraz etmelidir.

İlk önce Türk dilbiliminin (ses bilgisinin) önemli ilkeleri «Avrupa merkezçiliği» etkisinden arıtılmalıdır. Çünkü maalesef günümüze kadar eskiden Sovyetlere (Sovyetler Birliği)ine) bağlı olan Türk devletlerinin yazı sistemi bakımından Rus edebiyat ve imla-kuralların etkisinden kurtulamamakta. Dilin hakiki ses bileşimi ile alfabe sembollerinin arasında pek çok farklılık (çatışma diyebiliriz) var. Sözcüğün söylenişi (doğru telaffuzu) ile yazılışı (imlası) arasındaki fark açılmakta. Bu gibi çatışmalar Türk lehçelerinin alfabetesini düzenlemeye engel olur. Böylece ses türlerinin birbirine yakın ve benzer olmasına rağmen Türk alfabeleri kendi aralarında uyumsuz olmakta. Uyumsuzluk, alfabe bileşimindeki sembol (harf) sayısından ve ortak bir sesi farklı işaretlemekten hissedilir.

Türk seslerini kendi arasında uyumlandırarak tahlil etmede esas olabilecek bir teorik ilke olmalı. Böyle bir ilke, Türk lehçelerinin temel morfonolojik kuralı olan ses uyumu (singarmonizm)»dur. Uyum teorisinin sonucunda söyleniş ile yazılış (imla) kendi arasında uyumu bulur.

Bize göre «bir sese karşılık bir harf» prensibine göre hazırlanan bir alfabe, doğru bir alfabadir. Her bir sesin tek tek belirlenmesi:

- elin alışkanlığını kolay kalıplaştırır;
- gözlerin algısını kolaylaştırır;
- söyleniş (doğru telaffuz) ve yazılış (imla) kendi arasında uyumu bulur;
- metodolojik kuralların sayısını hemen azaltır.

Dolayısıyla «bir sese bir harf» prensibine göre her harf tek okunuşa (söylenişe) sahip olur. Okunuşu (söylenişi) iki yada ondan fazla olan harf, doğru bir harf değildir.

Türk yazı sistemiyle ilgili 1991-1993 yıllarında yapılan çeşitli seviyede toplantıların sonucunda bağımsız Türk devletleri 34 sembolden oluşan ortak bir alfabe modeli sunmuştu (orijinaldeki Nη sembolünü yazmaya uygun Dη sembolüyle değiştirdik).

Aa, Əə, Bb, Cc, **Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Gğ,**
Hh, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dη,
Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv,
Ww, Xx, Yy, Zz

Buradaki hedef, Türk devletleri Latin yazı sistemini kabul ederse o zaman gerekli harfleri bu 34 sembolün arasından seçilmesini sağlamaktır. Böylece Türk halklarının yazı sistemi bir şekilli olacak (birleştirilecek). Elbette sözcüğün söylenişi (okunuşu) her milletin kendi lehçesine göre farklı olabilir, ama sözcüğün grafik görüntüsü (resmi) tüm Türklere alışık olur. Böylece ortak metin kalıplaşacak ve birisinin yazdığını diğeri kolay okuyabilecek. Ayrıca böylelikle önemli bir sorun daha çözülecek, çünkü ortak yazı sistemi, Türk halklarını birleştirme imkanı sağlar.

Maalesef Kazak uzmanların ortak alfabe hakkında yanlış bir kanısı var: Onlar ortak Türk alfabetesini Türkiye Türkçesinin alfabeti olarak algılamakta ve «Ruslar ve Kirilcenin «abilik» etkisinden ayrılıp hemen Türkler ve Türkiye Türkçesi alfabetinin «abilik» etkisinde mi kalacağız?» diye direnmekte.

Elbette meselenin böyle aktarılmasının doğru olmadığıdır. İlk olarak geçen yüzyılın 20»li yıllarında bütün Türk lehçelerinin Latin alfabetesine geçmesi gerekir denmesi ortak bir karardır. O zaman Türkiye Türkçesi Latin alfabetesine zorlanmadan geçti, Sovyetler Birliği»ne bağlı Türkler ise «kızıl politika»nın etkisinden dolayı geçemedi. O tarihten beri Latin alfabetesinin tek sahibi yalnızca Türkiye Türkçesi oldu. Latin alfabetesini muhafaza edip günümüze kadar getirenin de Türkiye Türkçesi olduğunu itiraf edemeyiz. İkincisi, kimse, «Ortak Türk alfabetesinin sahibi benim» diyemez, o, Türklerin de değil, Kazakların da değil, Azeri ve diğerlerinin de değil, tersine bütün Türk Yurduna ait ortak yazı sistemi modelidir. Bu yüzden onu ortak yazı sisteminin modeli diye anlamalıyız, dolayısıyla o tüm Türk Yurdunundur. Üçüncüsü, ortak Latin alfabeti bütün Türk lehçelerinin fonemler sırasını tamamen ve doğru kapsamakta, o yüzden de ortak alfabe olarak tanınmakta.

Öyleyse bu ortak alfabe kullanmanın yollarına bakalım. Şimdi her dilin alfabeti sadece sesin duyuluşu ve algılanması (persepsiyonu) yoluyla yapılır, yani sesi nasıl duyarsak alfabe harflerini de öyle düzenleriz. Bu, alfabe düzenlemenin en kolay yoludur. O yüzden de hepimiz sadece bu yönü kullanmaktayız. Elbette bu metodu reddetmemeliyiz, ama bu tek bir şekli ve yetersiz bir çözümdür. Tecrübeye göre sesin duyuluşu ve algılanması yardımıyla doğru ve tam bir alfabe yapılamaz, az da olsa kusur ortaya çıkar (aşağıdaki özel örneklerle ispatlıyoruz).

Bu durumda ne yapmalıyız? Alfabe harflerini seçerken her sesin mafsalına dayanmalıyız. Bunun sebebi sadece sesin mafsalına dayanarak düzenlenen alfabe doğru olacaktır. Örnek olarak Kazak milli alfabetesinin nasıl düzenlendiğine bakalım. Önce Kazak diline özgü ses bileşimi ile ses sistemi doğru belirlenmelidir.

Aşağıda ünlü ve ünsüz fonemlerin sınıflandırılma tabloları sunulmakta (Tablo 1, 2). Her fonem özel yapılm (mafsal), duyuluş (persepsiyon) ve ayırıcı (diferansiyel) belirtilerine göre kendi hücrelerine yerleştirilmiştir. Tablolar, özel fonemlerimizin bileşimi ile onların sistemini net olarak gösteriyor. Bunların dışında Ünlü ve Ünsüz fonemleri aramamalıyız.

Latin alfabetesinin sembolleri işbu ayırıcı belirtilere ait uluslararası modelden seçilmiştir.

Öyleyse Kazak dilinin özel fonem bileşimini inceleyip sistemini tanımlamalı, sonra da Latin alfabetesini düzenlemeye geçmeliyiz. Sisteme uyumlu alfabe de o zaman ortaya çıkar:

Tablo 1. Kazakçadaki Ünlü Fonemlerin Sınıflandırılması

Kazakçadaki Ünlü Fonemler		Dilin düz pozisyonuna göre	Yapılım yeri			
			Dil ortası		Dil arkası	
		Dengesiz sesler	Labial sesler	Dengesiz sesler	Labial sesler	
Bileşimi	Boş sesli	Açık sesli	ä		a	
		Üst sesli	ı	ü	ı	u
	Dar sesli		e	ö		o

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunisbek»in kendi çalışması

Bu tablolarda gösterilen Kazakçanın ünlü – ünsüz fonemlerinden başka Kazakça fonem yoktur, dolayısıyla onları aramanın lüzumu da yoktur. Bunu söylememizin sebebi, Kazak dilinin alfabe bileşimine Rusça harflerinin/fonemlerin taşınmış olmasıdır, onlardan mutlaka kurtulmalıyız. Kurtulmanın yolu isemafsal çekimidir. Tablolarda yer bulmayan fonem, Kazakçanın fonemi değildir.

Tablo 2. Kazakçadaki Ünsüz Fonemlerin Sınıflandırılması

Yapılım Şekli	Ses uyumu Dudak-dudak	Yapılım yeri			
		Dil ucu	Dil ortası	Küçük dil	
Çapraz ses Sesli Dolgun	Sağır	p	t	k	q
		b	g	ğ	
		m	(ñ)	ñ	
Frikatif ses	Düz kesik ses	Sağır	ş		
		Sesli			
		Dolgun		(y)	y
	Kompakt ses	Sağır		s	
		Sesli		z	
		Dolgun	w		
	Titreyen ses		r		
Yan ses		l			
Eğdi ses	Sesli	j			

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunısbek»in kendi çalışması

Tabloda gösterildiği üzere Kazakçada 9 ünlü, 17 (19) ünsüz fonem vardır. Özel fonemlerin toplamı, 26 (28)»dir. Şimdiki Kazak Kiril alfabesinde 42 harf vardır. Kazak dilindeki özel fonemleri temsil edecek semboller ortak Türk alfabesinden kolaylıkla seçilebilir.

Ortak alfabeden üretilmiş Kazak alfabesini «milli alfabe» olarak adlandırıyoruz.

Kazak Milli Latin Alfabesi

Aa, Əə, Bb, Dd, Ee, Gg, Ğğ, ı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dñ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Ww, Yy, Zz

Ortak alfabe modeli, her bir Türk lehçesinin alfabesini düzenlemek için fazlasıyla yeterlidir. Elbette birkaç istisna fonem de kesinlikle olur, bu durumda sembolünü o dilin uzmanları seçer, ama onlar da farklı sembolün (harfin) kullanıldığını söylemeli.

Ancak Kazak milli alfabesi modeli hükümet tarafından kabul edilmedi. Çünkü uzmanlardan alfabe bileşimi İngilizce Latin klavyesindeki 26 sembole uygun olsun diye talep edilmiş. O talebe uygun olarak hazırlanan iki alfabe modeli (digraf ile kesme işaretli) toplumdaki çok eleştiriyi aldı. Bunun üzerine tiz vurgulu (akutlu) üçüncü proje sunulmakta. Fakat bu projenin içeriği de, alfabe düzenleme teorisi ile Kazakça ses bilgisi ve dilbilgisi yapısına aykırı ve çok ciddi hatalar barındırmakta. Bizim «dili bilgisayarla uyumlu hale getirmek yerine özel program yardımıyla bilgisayarı dile uyumlu hale getirmeliyiz» değişimiz işte buradan çıkmıştır. Bilgisayara uygun alfabe arama gayreti halâ bitmedi.

Tecribeye dayanarak söyleyebiliriz ki ortak alfabenin yazılış ile okunuşuna hemen alışıp öğrenmek mümkündür. Aşağıda «milli alfabe» kurallarına uygun olarak yazılan Muhtar Awezov»un *Abay Yolu* adlı romanından kısa bir parça verildi, herkes okumaya çalışsın:

Uş kündik joldıñ bügingi, soñğı künine bala şakirt barın saldı. Qorıqtan küñ şığa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Buni qaladan alıp qaytqalı barğan aǵayını Baytastı da tañ atar-atpas-ta özi oyatıp turǵızıp edi. Küñ uzın attan da tüspey, özge jürginşilerden oq boyı alda otırǵan. Key-keyde özine tanıs Köküyirim men Buwratiygen, Taqırbulaq sıyaqtı qonıs-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı...
-Mıma balanıñ awılǵa asıǵuwın-ay!

Peki «milli alfabe» ile özel sözcüklerin yazılışını başardık diyelim. Dilimize giren binlerce

isim ve terimin yazılışı nasıl olacak? Onun da çözümü bulundu, yalnızca Türk lehçeleri değil, Arapça da, Çince de, Avrupa dillerinin hepsi de uluslararası modele göre yazılmakta, bizde de bu model kabul edilecek: Mesalâ, [Sochi-2014], [Rusya], [Federatçya], [Moskow].

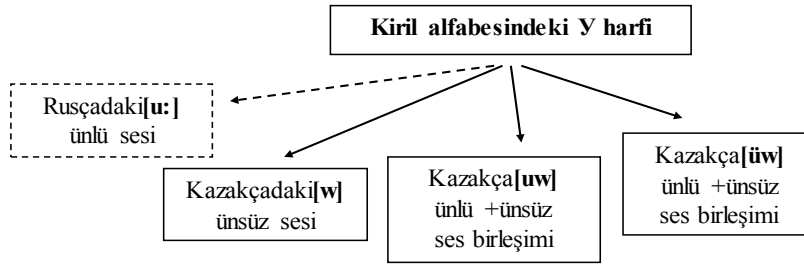
Bundan önce alfabe düzenlerken duyuluşa (persepsiyona) ve algılamaya uymaya ihtiyaç yok demiştik. O, duyuluş ve algılamaya dayanmanın sonuçları iseşunlardır:

1. Kazakçada [w] dudak ünsüzü var, ünsüz duyuluşuna göre Rusların [u:] ünsüzüne benzer. Biz buna «yalan duyuluş» demiştik, çünkü o, hakiki duyulum değil. Rusçanın etkisiyle [w] ünsüz sesine Kirilce ünlü «y[u:]» sembolünü kullandık. Sonucunda imla kurallarımız karmakarışık çatışmalarla doldu. Yalnızca «y[u:]» sembolünün Kazakçadaki doğru telaffuz (söyleniş) modeli 4 türlü oldu (Şekil 1): Rusçanın «y[u:]» ünlüsünü, Kazakçanın [w] ünsüzünü, kalın ünlü ve ince ünlü ile ünsüz ses birleşimini ([uw] ve [üw]) belirten tek harf oldu.

Bir sesi birkaç (iki, üç) sembolle belirtmek dünyanın yazı tecrübesinde vardır. Bir sembolvasıtasıyla birkaç ses ve sesler sırasını belirtmek ancak Kazakçada var. Kazak alfabesindeki Kiril alfabesinden alınan «Й [i:]» harfinin durumu bundan daha zor, onun 8 farklı okunuşu var.

Eğer alfabenin bu tür kusurları şimdiden çözülmezse bir nesilden sonra, hatta nesil değişmeden günümüzde de Kazakçanın [w], [y] gibi özel ünsüzlerinin kaybolma tehlikesi var.

2. «Yalan duyuluş» Azeri, Türkiye, Özbek Türkçelerinde de var (Tablo 3). Bu lehçelerdeki dudak [β] ünsüzü İngilizcedeki diş dudak [v] ünsüzünün duyuluşuna benzediğinden bu sembolle belirtilir, örneğin «va» yada «və». Oysa, tekrarlayalım, bir nesilden sonra veya günümüzde İngilizceyi büyük çapta öğrenmiş olan gençlerin konuşmasında dudak [β] özel ünsüzünü bulamayacağız: [β] demek yerine [v] diyecekler, yani bu ses bilgisi uzmanları için düşünülecek şey.

Şekil 1. Kiril alfabesindeki «Y» harfinin imlası

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunisbek»in kendi çalışması

Tablo 3. Türk Lehçelerindeki Ünsüzlerin Karma Sınıflandırması

Türk lehçelerindeki ünsüzlerin transkripsiyonu	
Yapılım Şekli	S e s Yapılım yeri uyumu
	Dudak-dudak
	Dudak-diş
	Diş-diş
	Alveoler
	Anterior
	Dilim ortası
	Dilim önü
	Küçük dil
	Gırtlak

Eğdi ses	Sağır	p		t	k	q	
Sesli		b		d	g	--	
Dolgun		m		n	ŋ	ŋ	
Kesik ses	Düz kesik ses	Sağır		θ	ʃ		χ h
	Sesli			ð	ʒ		y
	Dolgun						y
	Kompakt ses	Sağır	ɸ	(f)	s		
	Sesli		β	(v)	z	g	
	Dolgun		w			y	
Titreyen ses				r			
Yarı kapantılı ses				l			
Sesli	Sağır			ts	te		
				dʒ			

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunısbek»in kendi çalışması

Tablada gösterilmiş gibi dudak [β] ile diş-dudak [v] seslerinin mafsalı aynı değil o yüzden onlar komşu iki sütüne ayrı ayrı yerleştirildi ve duyuluşunun benzediğine rağmen onlar aynı olamaz. Gençler, şimdi okul liseden beri İngilizce öğreniyorlar. Onlar [v] ünsüzünün diş-dudak mafsalına alışmış ama dudak [β] ünsüzü alfabelerin hiç birisinde yoktur. Bununla beraber özel ünsüz de kaybolur diyen tehlike var belki gençlerin konuşmasından da kayboldu. Meselenin çözümünü şu lehçelerin uzmanları bulsun.

Konumuzu özetleyerek böyle bir teklifte bulunuruz. Türk devletlerinin her birisi kendi alfabetini kabul etmekte, Kirilcenin çağındaki gibi birisinin yazısını birisi anlayamaz oldu. Peki her devlet kendi alfabetine sahip çıksın ona aykırı göstermemeliyiz. Fakat önce anlatılan Ortak Alfabeti kullanarak beraber hem gazete hem de dergi yayımlayabilseydik. Türk halklarının hepsinin edebiyatından, eserlerinden, çocuk edebiyatından kısa parçalar, meşhur insanlar hakkında bilişsel bilgiler yayınlansa. Onun için ilk önce Türk Yurdunun evladları ve Türk dilleri üzerinde çalışan aydınlarımız katılmalı. En önemlisi böyle yayını Türklerin hepsi okuyabilecek.

Bu kadar düşünceli teklive dikkat çekmenizi rica ederim.

Üzündü

Uli dalanıñ jeti qiri

Keñistik – barlıq nәrseniñ, al uwaqıt – bükül oqıyǵanıñ ölçömi. Uwaqıt pen keñistiktiñ kökjıyegi toǵısqañ kezde ult tariyqı bastaladı. Bul jay ğana әdemi aphorizm emes. Şın mäninde, nemister-diñ, italyalıqtardıñ nemese ündi qalıqta-rınnıñ jılnamasına köz jügirtsek, olardıñ mıñdaǵan jıldı qamırtın töl tariyqındaǵı ulı jetistikteriniñ deni osı elder qazır meken etip jatqan awmaqtaǵa qatıstılıǵı jöninde suraq tuwındaytınnı orındı. Әriyne, ejelgi Rım degen qazırǵı İtalya emes, biraq italyalıqtar özderiniñ tariyqı tamırınmen maqtana aladı. Bul – orındı maqtanış. Sol sıyaqtı, ejelgi gottar men bügingi nemister de bir qalıq emes, biraq olar da Germanyanıñ mol tariyqı murasınıñ bir bölşegi. Polietnikalıq bay мәdeniyeti bar ejelgi Ündistan men bügingi ündi qalqın tariyqı tolqınında üzdiksiz damıp kele jatqan biregey örkeniyet retinde qarastıruwǵa boladı. Bul – tariyqqa degen durıs ustanım. Sol arqılı tüp tamırımızdı bilüwge, ulttıq tariyqımızǵa tereñ üñilip, onıñ kürmewli tüyinin şeşüwge mümkindik tuwadı. Qazqstan tariyqı da jeke jurnaqtarınmen emes, tutastay qalıpında qazırǵı zamanawıy ğılım turǵısman qaraǵanda tüsinikti boluwǵa tiyis. Oǵan qajetti дәyekterimiz de jetkilikti. Birinşiden, qosqañ ülesteri keyinrek söz bolatın protomemlekettik birlestikterdiñ deni Qazaqstan awmaǵında qurılıp, qazaq ultı etnogeneziñiñ negizgi elementterin qurap otır. Ekinşiden, biz aytqalı otrǵan zor мәdeniy

жетistikter şoğırı dalaızğa sırttan kelgen joq, kerisinşe, köpşiligi osı keñ-baytaq ölkede payda bolıp, sodan keyin Batis pen Şıǵısqa, Küngey men Teriskeyge taraldı. Üşinsiden, keyingi jıldarı tabılǵan tariyqıy jädigerler bisdiñ babalarımızdıñ öz zamanındaǵı eñ üzdik tekhnologyalıq jañalıqtarǵa tikeley qatısı bar ekenin ayǵaqtaydı. Bul jädigerler Ulı dalanıñ jaqandıq tariyqtaǵı ornına tıñ közqaraspen qarawǵa mümkindik bere-di. Tipti, qazaqtıñ keybir ruw-taypalarınñ atawları «qazaq» etnoniminen talay ğasır burın belgili bolǵan. Osınıñ özi bizdiñ ulttıq tariyqımızdıñ kökjıyegi buǵan deyin ayılıp júrgen kezeñnen tım әride jatqanm ayǵaqtaydı. Ewropatcen-tristik közqaras saqtar men ğundar jәne basqa da бүgingi türki qalıqtarınıñ arǵı babaları sanalatın etnostıq toptar bizdiñ ultımızdıñ tariyqıy etnogeneziniñ ajıra-mas bölşegi bolǵanı tuwralı bultartpas faktilderdi körüwge mümkindik bergen joq. Sonimen birge uzaq uwaqıttan beri bizdiñ jerimizde ömir sürip kele jatqan köptegen etnostarǵa ortaқ Qazaqstan tariyqı tuwralı söz bolıp otırǵanın atap ötkenimiz jөн. Bul – түрli etnostardıñ köptegen көrnekti tulǵaları өз ülesterin qosqan бүkil qalqımızǵa ortaқ tariyq. Бүginge төl tariyqımızǵa oñ közqaras kerek. Biraq qanday da bir tariyqıy oqıyǵanı tañdamalı jәne konyukturalıq turǵıdan ğana sıypattawmen shektelüwge bolmaydı. Aq pen qara – bir-birinen ajıramaytın uǵımdar. Bular өзara birleskende jeke adamdardıñ da, tutas qalıqtardıñ da ömirine qaytalanbas renk beredi. Bizdiñ tariyqımızda qasiretti sәtter men qayǵılı oqıyǵalar, surapıl soǵıstar men qaqtıǵıstar, әlewmettik turǵıdan qawipti sımaqtar men sayasıy quwǵm-sürginder az bolmadı. Munı umıtuwǵa qaқımız joq. Köpqrılı әri awqımdı tariyqımızdı durıs tüsinip, qabılday bilüwimiz kerek. Biz basqa qalıqtardıñ rölin төmendetip, özimizdiñ ulılıǵımızdı көrseteyin dep otırǵanımız joq. Eñ bastısı, biz naqtı ğılımıy derekterge süylene otırıp, jaqandıq tariyqtaǵı өз rölimizdi bayıppen әri durıs payımdawǵa tiyispiз. Sonimen, Ulı dalanıñ jeti qırına toqtalayıq.

I. ULT TARIYQINDAǵI KEDISTIK PEN UWAQIT

Bizdiñ jerimiz materyaldıq мәdeniyettiñ köptegen дүниyeleriniñ payda болǵан орнı, bastaw бulaǵı десек, аsıra aytqandıq емес. Qazirgi qoǵam ömiriniñ ajıramas bölşegine aynalǵan köptegen buyımdar kezinde bizdiñ ölkemizde oylap tabılǵan. Ulı dalanı meken etken ejelgi adamdar talay teqnikalıq jañalıqtar oylap tawıp, burın-soñdı qoldanıлмаǵан jaña quraldar jasaǵan. Bulardı adamzat balası jer жүziniñ әr түkpirinde әli күнге deyin paydalanıp keledi. Köne jılнамалар бүgingi qazaqtardıñ arǵı babaları ulanǵayır Ewrazya qurlıǵındaǵı sayasıy jәne ekonomikalıq tariyqtıñ betalısın talay ret түbegeyli özgertkeni tuwralı sır şertedi.

1. ATQA MİNÜW MӘDENİYETI

Atqa minüw мәdeniyeti мен jılqı şaruwaşılıǵı jer жүzine Ulı daladan taraǵanı tariyqtan belgili. Elimizdiñ soltıstik öñirindegi eneolit дәwirine tiyesili «Botay» qonısında жүргizilgen qazba jumıstarı jılqınıñ tuñǵuş ret qazirgi Qazaqstan awmaǵında qolǵa üyretilgenin дәlelledi. Jılqını qolǵa üyretüw арқılı bizdiñ babalarımız өз дәwirinde adam aytqısız üstемdikke iye boldı. Al jaqandıq awqımda alsaq, şaruwaşılıq pen әskeriy saladaǵı теңdessiz revolyutcyаǵa jol ашtı. Jılqını қолǵа üyretilüwi atqa minüw мәdeniyetiniñ de negizin qaladı. Bes qaruwın аsınǵан salt attı sarbaz aybarlı көşpendiler imperyaları tariyq saqmasına шıqqan дәwirдиñ символına aynaldı. Tuw ustaǵан salt attı jawıngerдиñ bey-nesi - batırlar zamanınıñ eñ танımal embleması, sonimen qatar attı әskerдиñ payda болuwına baylanıstı қалптасқан көşpendiler әlemi «мәdeniy kodınıñ ay-ırıқsa elementi. Avtokölik qozǵaltqıstarıınıñ quwatı әli күнге deyin attıñ күşimen öleşenedi. Bul дәstür – jer жүzinde salt attılar

üstemdik qurğan ulı dөwirge degen qurmettin belgisi. Biz әlemniң barlıq tükpirine ejelgi qazaq jerinen tarağan osınaw ulı tekhnolo-gyaliq revolyutcyanıñ jemisin adamzat balası XIX ғasıraǵa deyin paydalanıp kelgenin umıtpawǵa tiyispiz. Qazirgi kiyim ülgisiniñ bazalıq komponentteri Dala örkeniyetiniñ erte kezeñinen tamır tartadı. Atqa minüw мәdeniyeti salt attı jawıngerdiñ ıqşam kiyim ülgisin dүniyege әkeldi. At üstinde жүrgende ıñǵaylı boluwı üşin babalarımız alǵaş ret kiyimdi üstinǵi jәne astınǵı dep ekige bölди. Osılayша kәdimgi şalbardıñ alǵaşqı nusqası payda boldı. Bul salt attı adamdardıñ at qulaǵında oynawına, urıs kezinde erkın qıymıldawına мүмkindik berdi. Dala turǵındarı triden, kiyizden, kendir men жүnnen, kenepten şalbar tiktі. Sodan beri mındaǵan jil ötse de, ki-yimniñ osı türi özgere qoymadı. Qazba jumıstarı kezinde tabılǵan köne şal-barlardıñ eş ayırması joq. Sonımen qatar бүgingi etikterdiñ barlıq türi köşpendiler atqa mingende kiygen jumsaq öкşeli saptama etiktiñ «muragerleri» ekeni belgili. At üstinde жүрген köşpendiler taqımına basqan säygүligine neǵurlım erkin minip жүrtwi üşin biyik er-turman men үzenǵini oylap taptı. Bul jañalıq salt attı adamnıñ at üstinde qaqqan qazıqtay mıǵım otıruwına, qolındaǵı qaruwın eş qıymdıqsız jәne neǵurlım tiyimdi qolda-nuwına мүмkindik berdi. Babalarımız şapqan attıñ üstinen sadaq tartuwdı barınша jetildirdi. Soǵan baylanıstı qaruwdıñ qurılımı da özgerip, күrdeli, ıñǵaylı әri quwattı bola tüsti. Masaǵına qawırsın taǵılıp, metalmen uştalǵan jebe beren sawıttı tesip ötetin köbebuzarǵa aynaldı. Qazaqstan awmaǵında ömir süрген түrki taypaları oylap tapqan taǵı bir teqnolgyaliq jañalıq – qılış. Onıñ oqtay түзіw nemese iyilgen жүzi – erekşe belgisi. Bul qaruw eñ mañızdı әri keñ taralǵan soǵıs quralına aynaldı. Sarbaz ben onıñ mingen atın qorǵawǵa arnalǵan sawıttı da alǵaş ret babalarımız jasaǵan. Ewrazya köşpendileriniñ ayrıqша mañız-dı jañalıǵına balanǵan muzday temir qursanǵan attı әsker osılayша payda boldı. Otı qaruw payda bolıp, jappay qoldanısqа engenge deyin attı әskerdiñ damuwı bizdiñ dwirimizge deyingi I mıñjıldıq pen bizdiñ dөwirimizdiñ I ǵasıra arasında köşpendilerdiñ uzaq uwaqıt boyı burın-soñdı bolmaǵan jawın-gerlik üstemdik ornatuwın qamtamasız etken jasaqtıñ erekşe türi – aybarlı attı әskerdiñ qalıptasuwına ıqpal etti.

2. ULI DALADAǵI EJELGI METALLURGYA

Metall öndirüwdiñ amal-tәsilderin tabuw tariyqtıñ jaña kezeñine jol aşıp, adamzat damuwınıñ barısın түbegeyli özgertti. San aluwan metall kenderine bay qazaq jeri – metallurgya payda bolǵan alǵaşqı ortalıqtardıñ biri. Ejelgi zamanda-aq Qazaqstanıñ Ortalıq, Coltüstik jәne Şıǵıs aymaqtarında taw-ken öndirisiniñ oşaqtarı payda bolıp, qola, mıs, mırış, temir, күmis pen altın qorıtpaları alma bastadı. Ata-babalarımız jaña, neǵurlım berik metaldar öndirüw isin damıtp, olardıñ jedel teqnologyaliq ilgerilewine jol aştı. Qazba jumıstarı barısında tabılǵan metall qorıtattıñ peşter men qoldan jasalǵan әşekey buyımdarı, ejelgi dөwirdiñ turmıstıq zattarı men qaruw-jaraqtarı bul tuwralı tereñnen sır şertedi. Osmıñ bәri ejelgi zamandarda bizdiñ jerimizdegi dala örkeniyeti teqnologyaliq turǵıdan qanşalıqtı qarqındı damıǵannı көrsetedi.

3. AD STILI

Bizdiñ ata-babalarımız qorşaǵan ortamen etene ömir sürip, özderin tabıyǵattıñ ajıramas bölşegi sanaǵan. Bul bastı turmıs qaǵıydatı Ulı dalanı mekendegen qalıqtardıñ dүniye-tanıwı men qundılıqtarın qalıptastırdı. Öz jazuwı men mipologyası bar Qazaq-stannıñ ejelgi turǵındarınıñ ozıq мәdeni-yeti boldı. Olardıñ murasınıñ jarqın көri-nisi, көrkem bolmısı men ruwqanıy bay-lıǵınıñ ayşıqtı belgisi – «añ stili» öneri. Januwarlar beynesin turmista paydala-nuw adam men tabıyǵattıñ өзara bay-lanısınıñ simbolına balanıp, köşpen-

dilerдің ruwqanry baǵdarın ayqındap otırǵan. Olar jırtqıstardıń, negizinen mısıq tuqımdas ańdardıń súwretin kóbi-rek qoldanǵan. Egemen Qazaqstannıń simboldarınń biri – jergilikti januwarlar áleminde siyrek kezdesetin turpatı tekti qar barısı ekeni kezdeysoq emes. Bul rette, ań stili babalarımızdıń ayrıqsa joǵarı óndiristik tájiriyesi bolǵanın kórsetedi. Olar oyuwlap keskindewdi, metalmen jumıs istewdiń teqnikasın, sonıń ishinde, mıs pen qoladan balqımalar jasawdıń jöne quymalar quyuwdıń, jayma altın dayındawdıń kürdeli ádisterin jaqsı meńgergen. Jalrı, «ań stili» penomeni álemdik ónerdegi biyik belesterdiń biri sanaladı.

4. ALTIN ADAM

Bizdiń tüp-tamırımızǵa jańaşa közqaraspen qarawǵa jol aşıp, álemdik ǵılım úşin sensatcya sanalǵan jańalıq – 1969 jılı Qazaqstannıń Esik qorǵanman tabılǵan, óner-tanuwsı ǵalımdar arasında «qazaqstandıq Tutanqamona» degen atqa iye bolǵan «Altın adam». Bul jawınger talay tılsım qupıyanıń betin aştı. Bizdiń babalarımız áli künge deyin óziniń asqan kórkemdigimen tamsandıratın asa joǵarı deńgey-degi kórkem dúniyeler jasaǵan. Jawın-gerdiń altınmen aptalǵan kiyimderi ejelgi şeberlerdiń altın óńdeu teqnikasın jaqsı meńgergenin ańǵartadı. Sonımen birge bul jańalıq Dala órkeniyetiniń zor quwatı men estetikasın aýgıleytin bay mipologyanı paş etti. Dala qalqı öz kösemderin osılayşa ulıqtap, onıń mátebesin kün sekildil qudiret deńgeyine kóterip asqaq-tatqan. Qorımdaǵı sən-saltanattı jasaw-jabdıqtar ejelgi babalarımızdıń zıyatkerlik dástúrlerinen de mol qabar beredi. Jawıngerdiń janınan tabılǵan kúmis keselerdiń birinde oyıp jazılǵan tańbalar bar. Bul – Ortalıq Aziya awmaǵınan bu-rın-sońdı tabılǵan jazuw atawlınıń ishindegi eń kónesi.

5. TÜRKİ ƏLEMİNİD BESİGİ

Qazaqtardıń jöne Ewrazıyanıń basqa da qalıqtarınń tariyqında Altaydıń alar ornı erekşe. Osmaw asqar tawlar ǵasırılar boyı Qazaqstan jeriniń táji ǵana emes, külli türki áleminiń besigi sanaladı. Dəl osı óñirde bizdiń dáwirimizdiń I mıńjıl-dıǵınıń orta şeninde Türki dúniyesi payda bolıp, Ulı dala tósinde jańa kezeń bastaldı. Tariyq pen geografiya türki memleketteri men ulı köşpendiler impe-ryaları sabaqtastıǵınıń ayrıqsa modelin qalıptastırdı. Bul memleketter uzaq uwa-qıt boyı birin-biri almastırıp, orta ǵasır-daǵı Qazaqsannıń ekonomikalıq, sayasıy jöne mádeniy ómirinde óşpes izin qal-dırdı. Orasan zor keñistikti iygere bilgen türkiler ulańǵayır dalada köşpeli jöne otırqıshı órkeniyettiń ózindik órnegin qalıptastırıp, óner men ǵılımnıń jöne álemdik sawdanıń ortalıǵına aynalǵan ortaǵasırılıq qalalardıń güldenüwine jol aştı. Məselen, orta ǵasırdaǵı Otırar qalası álemdik órkeniyettiń ulı oyıldarınń biri – Əbüw Nasır Əl-Parabiydi dúniyege əkelse, türki qalıqtarınń ruwqanry köşbasılıarınń biri Qoja Aqımet Yasawi Türkistan qalasında ómir sürip, ilim taratqan.

6. ULI JİBEK JOLI

Elimizdiń geografiyalıq turǵıdan utımdı, yaǵnry Ewrazıya qurlıǵınıń kindiginde ornalasıwı ejelden әrtürlı memleketter men órkeniyetter arasında tranzittik «dәlızder-diń» payda boluwına septigin tiygizdi. Bizdiń dáwirimizden bastap bul qurlıq joldarı Ülken Ewrazıyanıń Şıǵısı men Ba-tısı, Soltüstigi men Oñtüstigi arasındaǵı sawda jöne mádeniyet salasındaǵı bayla-nıstardıń transkontinentaldı jelisine – Ulı Jibek jolı júyesine aynaldı. Bul jol qalıqtar arasındaǵı jaqandıq ózara tawar aynalıwı men zıyatkerlik intumaqtastıqtıń qalıptasıp, damuwı úşin ornıqtı platforma boldı. Kerüwen joldarın minsiz uyım-dastırıp, qawipsizdigin qamtamasız etken Ulı dala qalqı ejelgi jöne orta ǵasırılar-daǵı asa mańızdı sawda qatnasınıń bastı dәнеkeri sanaldı. Dala beldewi Qıtay, Ündi, Parsı, Jerorta tenjizi, Tayaw Şıǵıs jöne

slabyan örkeniyetterin baylanıstırdı. Alǵaş payda bolǵan satten bastap, Ulı Jibek jolı kartası, negizinen Türik imperyalarnıń awmaǵın qamtıdı. Ortalıq Ewrazyada türkiler üstemdik qurǵan kezeńde Ulı Jibek jolı güldenüw şegine jetip, qalıqaralıq awqımda ekonomikanı örkendetüwge jәne мәdeniyetti damıtuw-ǵa septigin tiygizdi.

7. QAZAQSTAN – ALMA MEN QIZǴALDAQTIQTANI

Asqaq Alatawdıń bawrayı alma men qızǵal-daqtıń «tarıyqı otanı» ekeni ǵılımy turǵıdan дәleldengen. Qarapayım, biraq бүkil әlem үшин өзindik мән-маңızı zor bul өsimdikter osı jerde бүr jarıp, jer жүzine taralǵan. Qazaqstan qazır de әlemdegi alma atawlımıń arǵı atası - Sibers almasınıń otanı sanaladı. Dәl osı tuqım eń көp taralǵan jemisti әlemge tartuw etti. Bәrimiz biletin alma – bizde-gi almanıń genetikalıq bir түri. Ol Qazaqstan awmaǵındaǵı İle Alatawı bawra-yman Ulı Jibek jolınıń көne baǵtı arqılı alǵaşqıda Jerorta tenjizine, keyinnen бү-kil әlemge taralǵan. Osı tanımal jemistiń tereń tarıyqınıń simbolı retinde elimizdiń ońtüstiginde eń әsem qalalardıń biri Al-matı dep ataladı. Qazaqstan awmaǵında Şuw, İle tawlarınıń eteginen әli күнге deyin jergilikti өsimdikter әleminіń jaw-qarı sanalatın Regel qızǵaldaqtarın bas-tapqı küyinde kezdestirüwge boladı. Bul әsem өsimdikter bizdiń jerimizde Tyan-Şan tawlarınıń etegi men şöleyt dalanıń tүйiser tusında payda bolǵan. Qazaq topıraǵındaǵı osınaw qarapayım, sonday-aq erekşe gülder өз әdemiligimen көp-tegen qalıqtıń жүregin jawlap, birtindep бүkil әlemge taradı. Bүginde jer жүzinde qızǵaldaqtıń 3 mıńnan astam түri bar, olardıń basım көpşiligi – bizdiń dala qız-ǵaldaǵınıń «urpaǵı». Qazır Qazaqstanda qızǵaldaqtıń 35 түri өsedi.

EDEBIYAT

[1] <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264>

[2] <https://abai.kz/>